

## ФОРМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА ОСОБИ НА УЧАСТЬ В УХВАЛЕННІ УПРАВЛІНСЬКИХ РІШЕНЬ: ПОНЯТТЯ ТА КЛАСИФІКАЦІЯ

### FORMS OF REALIZATION OF THE RIGHT OF A PERSON TO PARTICIPATE IN MANAGEMENT DECISIONS: CONCEPT AND CLASSIFICATION

Чуб А.В., к.ю.н.,  
здобувач кафедри адміністративного та господарського права  
Запорізький національний університет

Стаття присвячена виявленню ознак, розкриттю сутності та визначенню поняття «форми реалізації права особи на участь в ухваленні управлінських рішень». У дослідженні надано характеристику різних наукових підходів до класифікації форм реалізації права особи на участь в ухваленні управлінських рішень, проаналізовано їхнє співвідношення, виокремлено авторські критерії класифікації форми реалізації досліджуваної участі, продемонстровано різноманітність форм участі громадян в управлінні державними справами. Запропоновано визначити форми реалізації участі громадян в ухваленні управлінських рішень як зовнішній вияв визначених законодавством порядку, умов, способів, методів діяльності органів публічної влади та суб'єктів, що реалізують свої права на участь у виборах і референдумах, на доступ до державної служби, на звернення, на свободу об'єднання в політичні партії та громадські організації, мирних зібрань для забезпечення участі громадян в управлінні державними справами. Виокремлено такі критерії групування форм реалізації права особи на участь в ухваленні управлінських рішень: рівень особистої участі громадян в ухваленні управлінських рішень; можливість реалізації права на участь в ухваленні управлінських рішень самостійно чи через об'єднання з іншими громадянами; ініціатор реалізації участі громадян в ухваленні управлінських рішень; характер суспільних відносин; рівень використання сучасних інформаційних технологій; рівень нормативно-правового регулювання; зв'язок із наявністю спеціальних знань громадян, залучених до ухвалення управлінських рішень; мета участі громадян в ухваленні управлінських рішень; територія, на якій використовується та чи інша форма залучення громадськості до вирішення управлінських питань.

**Ключові слова:** органи публічної влади, управлінські рішення, права громадян, класифікація, форма реалізації.

The article is devoted to the identification of features, disclosure of the essence and definition of the concept of "forms of realization of the right of a person to participate in management decisions". The study describes various scientific approaches to the classification of forms of realization of the right of a person to participate in management decisions, analyzes their relationship, highlights the author's criteria for classifying the form of realization of research participation and demonstrates the diversity of forms of citizen participation in public affairs. It is offered to define forms of realization of participation of citizens in acceptance of administrative decisions as an external display of the order, conditions, ways, methods of activity of public authorities and the subjects realizing the rights to participation in elections and referendums, to access to civil service, to the address, the freedom of association in political parties and public organizations, peaceful assemblies to ensure the participation of citizens in the management of public affairs. The following criteria for grouping the forms of realization of the right of a person to participate in management decisions are distinguished: the level of personal participation of citizens in making management decisions; opportunities to exercise the right to participate in management decisions independently or through associations with other citizens; the initiator of the implementation of citizen participation in management decisions; the nature of social relations; level of use of modern information technologies; level of regulatory regulation; connection with the availability of special knowledge of citizens involved in management decisions; the purpose of citizen participation in management decisions; the territory in which one or another form of public involvement in solving management issues is used.

**Key words:** public authorities, administrative decisions, citizens' rights, classification, form of implementation.

**Постановка проблеми.** Сучасні тенденції розвитку публічного управління свідчать про усвідомлення урядами країн Європи, що розвинуте демократичне та громадянське суспільство можна побудувати лише в державі, де громадяни є активними учасниками процесу формування та реалізації державної політики. Про активне залучення громадян до участі в ухваленні управлінських рішень, наприклад, свідчать показники проведених електронних консультацій із громадськістю. Так, протягом тільки I кварталу 2020 р. 71 орган виконавчої влади в рамках консультацій із громадськістю провів 805 заходів. На обговорення виносились 786 питань, що мають суспільно важливе значення, зокрема і 396 проєктів нормативно-правових актів: міністерства провели 260 консультацій, інші центральні органи виконавчої влади – 100, обласні держадміністрації – 445 [21].

На закріплення положень, що визначають права громадян на участь в ухваленні управлінських рішень, спрямовано низку міжнародних документів. Так, ст. 21 Загальної декларації прав людини визначає, що кожна людина має право брати участь в управлінні своєю державою безпосередньо чи за посередництва вільно обраних представників [3]. Згідно зі ст. 25 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, кожний громадянин повинен мати без будь-якої дискримінації, без необґрунтованих обмежень право і можливість: а) брати участь у веденні державних справ як безпосередньо, так і за посередництвом вільно обраних представників; б) голосувати і бути обра-

ним на справжніх періодичних виборах, які проводяться на основі загального і рівного виборчого права за таємного голосування і забезпечують свободу волевиявлення виборців; с) допускатися у своїй країні на загальних умовах рівності до державної служби [13]. Ці положення відображені у ст. 38 Конституції України, згідно з якою громадяни мають право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати й бути обраними до органів державної влади й органів місцевого самоврядування [10]. Уже в зазначених нормативно-правових актах відображається різноманітність форм реалізації прав громадян на участь в ухваленні управлінських рішень. Водночас у наукових колах дослідженню цього питання приділялась недостатня увага. Проте систематизація форм реалізації прав осіб на участь в ухваленні управлінських рішень виявить пріоритети громадян щодо використання тих чи інших форм. Це дозволить спрогнозувати вектори подальшого вдосконалення чинного законодавства для забезпечення сучасних потреб громадян щодо використання форм реалізації права на участь в ухваленні управлінських рішень.

**Оцінка стану літератури.** Питання форм реалізації особи на участь в ухваленні управлінських рішень на теоретичному рівні досить невивчене, відсутнє стале розуміння їхніх ознак, поняття та класифікації через відсутність ґрунтовних наукових розробок, а окремі наукові доробки стосувалися лише окремих аспектів форм участі громадян у формуванні та реалізації державної політики.

Так, форми участі громадськості в управлінні державними справами тією чи іншою мірою розглядали такі науковці, як: Ю.Ю. Бальдій, Д.В. Войтенко, М.А. Гирик, В.В. Головки, В.Г. Григоришина, І.І. Дахова, С.В. Злобін, Т.А. Кравченко, С.О. Майданевич, В.М. Юрах та інші. Водночас конкретно питання щодо ознак, поняття та класифікації форм реалізації права особи на участь в ухваленні управлінських рішень вивчено недостатньо. Ми підтримуємо позицію Т.А. Кравченко, що основними проблемами запровадження сучасних інноваційних інструментів реалізації громадянами права на участь в управлінні публічними справами на загальнодержавному та місцевому рівнях є недостатня врегульованість застосування форм, методів та інструментів цієї участі [11], тому вважаємо актуальним обраний напрям наукового дослідження.

**Мета дослідження** полягає в розкритті сутності поняття «форми реалізації права особи на участь в ухваленні управлінських рішень». Для досягнення поставленої мети передбачається виконати такі **завдання**: визначити поняття «форма»; обґрунтувати доцільність ужиття саме поняття «форма» щодо реалізації права особи на участь в ухваленні управлінських рішень; визначити ознаки зазначеної форми, її поняття; проаналізувати наукові підходи до класифікації форм участі громадськості в управлінні державними справами; запропонувати авторський бачення систематизації форми реалізації права особи на участь в ухваленні управлінських рішень.

**Виклад основного матеріалу.** Демократія не може бути правлінням народу в буквальному розумінні, як наголошує І.І. Дахова. Народовладдя передбачає насамперед свободу вибору народом компетентних керівників, а також можливість народу впливати на них, у разі потреби, замінювати їх більш гідними й компетентнішим. Але головним водночас є створення умов для управління всіма справами суспільства не тільки від імені народу і не тільки в інтересах народу, а й здійснення цього управління самим народом [7, с. 103].

І.І. Дахова зазначає, що право на участь в управлінні державними справами є комплексним правом, яке включає в себе широкий спектр форм його здійснення. До таких прав, передбачених Конституцією України, на думку цього науковця, належить право на участь у виборах і референдумах (ч. 1 ст. 38), право на доступ до державної служби (ч. 2 ст. 38), право на звернення (ст. 40), право на свободу об'єднання в політичні партії та громадські організації (ст. 36), право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації (ст. 39) тощо [7, с. 106]. Логічним у цьому контексті є твердження іншого науковця – Е.А. Лукашевої, яка вважає, що право участі в управлінні державними справами є комплексним і об'єднує майже всі інші політичні права і свободи громадян [15, с. 153]. Водночас висловлені думки науковців не дають можливості з'ясувати зміст поняття «участь громадян в управлінні державними справами».

Відповідь на це питання знаходимо в дослідженнях іншого науковця. Так, саму участь громадян в управлінні державними справами О.О. Чуб визначає як правомірну публічну діяльність громадян України з метою впливу на ухвалення, виконання та контроль за реалізацією рішень державного значення безпосередньо або через представників в органах усіх гілок державної влади, гарантовану закріпленням у Конституції відповідного суб'єктивного права [18]. Водночас науко-теоретичне та сформоване нормативно-правове уявлення про зміст права на участь громадян в управлінні державними справами ще не гарантує якісного функціонування відповідного механізму.

Звіт про виконання Стратегії реформування державного управління України на 2016–2020 рр. виявляє одну із причин недоліків у сфері участі громадян в ухваленні управлінських рішень, а саме відсутність чітких алгоритмів її забезпечення [8]. Вирішити цю проблему, на наш погляд,

дозволить систематизація форм реалізації прав осіб на участь в ухваленні управлінських рішень. Відсутність єдиного підходу до цього питання спричинила значну кількість авторських концепцій класифікації форм реалізації прав осіб на участь в ухваленні управлінських рішень.

З погляду лексичного підходу термін «форма» визначається як зовнішній вияв певного явища, пов'язаний із його сутністю та змістом [9, с. 44]. Схожі пропозиції щодо з'ясування сутності терміна «форма» висловлюються і філософами, які зауважують, що будь-яке явище має зміст (сукупність взаємопов'язаних внутрішніх суттєвих для якісної характеристики будь-якого явища його властивостей та ознак) і форму (форми) (вираз змісту, спосіб його існування та розвитку). Зміст є завжди «оформленим», і саме форма впливає на зміст, сприяє або, навпаки, заважає його реалізації та розвитку. Зміст зумовлює форму, а форма завжди змістовна [16, с. 234]. Як бачимо, співвідношення змісту і форми є діалектичним. Отже, можна стверджувати, що ознаки, поняття та види прав громадян на участь в ухваленні управлінських рішень тісно пов'язані з відповідними змістовими характеристиками форми реалізації цих прав. Підтвердженням цьому є демонстрація цього зв'язку в різних авторських концепціях.

Право на участь у державному управлінні реалізується через право на державну службу, внесення пропозицій, одержання необхідної інформації та документів у встановленій формі, проведення зборів, мітингів, демонстрацій, створення громадських об'єднань чи входження в них, як зазначає Ю.П. Битяк [1, с. 50]. С.В. Злобін, С.О. Майданевич, Н.В. Окша та Д.В. Войтенко виокремлюють такі форми реалізації прав осіб на участь в ухваленні управлінських рішень, як: 1) участь у виборах; 2) участь у референдумах; 3) участь у діяльності політичних партій та громадських організацій; 4) участь в ухваленні рішень органами місцевого самоврядування й органами виконавчої влади шляхом проведення консультацій із громадськістю; 5) участь громадян в управлінні державними справами через громадські ради при органах виконавчої влади; 6) участь у проведенні регуляторної політики; 7) доступ до державної служби; 8) звернення до органів влади; 9) доступ до інформації про діяльність влади; 10) забезпечення інформування громадян про рішення органів виконавчої влади; 11) публічна звітність органів виконавчої влади перед громадянами; 12) ознайомлення громадян із результатами перевірки діяльності органів виконавчої влади; 13) оскарження рішень органів влади [14, с. 5].

В.В. Головки та Р.С. Мельник виділяють такі форми участі громадськості в управлінні державними справами, віднесеними до компетенції виконавчих органів влади: 1) інформування; 2) громадські експертизи й участь громадян у проведенні експертиз органами виконавчої влади; 3) діяльність громадських інспекторів, зокрема і проведення рейдів, перевірок тощо; 4) діяльність громадських формувань з охорони громадського порядку і державного кордону, включаючи спільне з поліцейськими, прикордонниками патрулювання і виставлення постів на вулицях, майданах, залізничних вокзалах тощо; 5) консультації із громадськістю, зокрема і публічні громадські обговорення, електронні консультації [5].

Т.А. Кравченко в результаті дослідження проблеми безпосередньої реалізації права на участь у місцевому самоврядуванні виокремлює дві групи прав: 1) індивідуальні, що належать кожному громадянину і можуть бути реалізовані незалежно від інших членів територіальної громади; 2) колективні, реалізація яких можлива лише шляхом колективних дій усіх або більшості членів територіальної громади. Колективні й індивідуальні форми, на думку цього науковця, тісно пов'язані, їх не можна розглядати ізольовано, оскільки кожен окремий громадянин є водночас членом територіальної громади, але колектив громадян – це вже якісно нове утворення, яке має власні важелі впливу

у процесі реалізації права на місцеве самоврядування [11]. Т.А. Кравченко вважає, що до індивідуальних форм відносять: а) участь у місцевих референдумах, місцевих виборах; б) службу в органах місцевого самоврядування; в) компенсація коштом місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб під час здійснення ними своїх повноважень; г) отримання вичерпної і правдивої інформації про діяльність органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб, яке випливає зі змісту низки статей Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», зокрема ст. 4, 75, ознайомлення з документами і матеріалами органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб, які безпосередньо стосуються прав і свобод громадян (п. 11 ст. 59 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»); г) особисту участь у громадських слуханнях, зборах громадян, місцевих ініціативах, які, утім, можна розглядати як колективні форми реалізації права на місцеве самоврядування (ст. 14 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»). Серед колективних форм реалізації громадянами права на участь у місцевому самоврядуванні Т.А. Кравченко виділяє: а) проведення зборів, мітингів, походів і демонстрацій, про які своєчасно повідомляється органам виконавчої влади або органам місцевого самоврядування; б) направлення колективних звернень до органів місцевого самоврядування, їх посадовим особам; в) проведення зборів громадян, ініціювання територіальною громадою розгляду в раді будь-якого питання, віднесеного до відання місцевого самоврядування (право на місцеву ініціативу); г) проведення громадських слухань [11; 2, с. 67].

Інші науковці виокремлюють вісім рівнів громадської участі, як-от: 1) маніпулювання; 2) «терапія»; 3) інформування; 4) консультація; 5) урахування думки; 6) партнерство; 7) делегування повноважень; 8) громадське керування. На думку авторів цього посібника, лише три останні рівні характеризують реальну участь громадян у процесі планування й ухвалення рішень [17].

В.М. Юрах виокремлює дві групи форм участі громадян у функціонуванні органів виконавчої влади: 1) зовнішні, як-от участь громадськості в розробленні певного законопроекту (тобто через участь в управлінні державними справами, віднесеними до компетенції законодавчих органів влади), який стосується врегулювання питань компетенції та повноважень органів виконавчої влади, чи, наприклад, у разі оскарження дій/бездіяльності посадових осіб органів виконавчої влади; 2) внутрішні, якими є: 2.1) інформаційна форма – отримання інформації, зокрема і шляхом ознайомлення з нею через наданий доступ, шляхом звернень; 2.2) консультативна форма – участь громадськості в тих заходах консультативного характеру, які надаються органами виконавчої влади, наприклад, у публічних громадських обговореннях, електронних консультаціях, під час вивчення громадської думки; 2.3) експертна форма – участь громадськості у проведенні експертиз органами виконавчої влади, а також самостійне проведення громадських експертиз; 2.4) охоронна форма – участь громадян у діяльності громадських формувань з охорони громадського порядку й охорони державного кордону; 2.5) інспекційна форма – участь громадян у діяльності органів виконавчої влади в ролі громадських інспекторів; 2.6) оперативна (оскільки дозволяє оперативно реагувати на проблеми та запити громадян) форма – подання громадянами електронних петицій [20, с. 237].

Форми залучення громадян до процесу ухвалення управлінських рішень, що залежать від рівня органу публічної влади, що ухвалює рішення, визначає В.Г. Григорішина, серед них: 1) делегування – влада виконує завдання громадськості та підтримує незалежні громадські ініціативи, діяльність організації громадянського суспільства, водночас не аналізує суспільні потреби, не визначає способи вирішення наявних проблем; 2) спільна реалізація –

спільна ідентифікація потреб громади, їх спільна реалізація через узгоджені партнерські програми; 3) спільне ухвалення рішень – влада у співпраці із громадськістю й організаціями ідентифікує їхні потреби, а також на партнерській основі ухвалює остаточне рішення щодо вирішення відповідних проблем; 4) консультації – надання представникам громади одного чи декількох варіантів вирішення проблеми з метою отримання їхньої думки та врахування її у процесі ухвалення остаточного рішення; 5) інформування громадян про плани органів публічної влади [6].

З урахуванням того, що участь громадян в ухваленні управлінських рішень може бути пов'язана з їхньою професійною діяльністю різною мірою, наприклад, як експертів з окремих питань, варто розглянути позицію В.Н. Лазарева, що всю багатоманітність форм участі членів територіальної громади у вирішенні питань місцевого значення можна уявити як: 1) участь через професійну діяльність; 2) участь через громадські та політичні організації; 3) безпосередню публічну діяльність; 4) вплив на осіб, які ухвалюють рішення; 5) безпосередній вплив на соціальне оточення; 6) благодійність, допомогу іншим членам громади; 7) турботу про власну родину [12].

У результаті дослідження наведених підходів до класифікації форм реалізації права особи на участь в ухваленні управлінських рішень ми погоджуємось з позицією І.І. Дахової, яка вважає, що право на участь в управлінні державними справами є комплексним правом, яке включає в себе широкий спектр форм його здійснення, зокрема: мирні збори, мітинги, походи, демонстрації, об'єднання в політичні партії та громадські організації для захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, електронні петиції тощо [7, с. 107].

Кожна з форм реалізації участі громадян в ухваленні управлінських рішень має свої особливості, що проявляється на рівні їхніх елементів. Підтримуємо концепцію В.М. Юроха, отже, у характеристиці зазначених форм необхідно брати до уваги, що форми участі громадськості в управлінні державними справами поєднують в собі такі елементи: 1) порядок та умови реалізації права на участь в управлінні державними справами; 2) особливості діяльності суб'єктів, які реалізують своє право на участь в управлінні державними справами; 3) обсяг прав та обов'язків правомочних осіб у правовідносинах, що виникають у зв'язку з реалізацією права на участь в управлінні державними справами; 4) способи та методи участі, що можуть бути застосовані в межах однієї форми; 5) засоби забезпечення законних інтересів сторін вказаних правовідносин; 6) порядок діяльності органів виконавчої влади для створення умов для забезпечення участі громадськості [19, с. 242]. На наш погляд, зазначене дає підстави говорити про багатоваріантність прояву адміністративно-правового механізму реалізації права особи на участь в ухваленні управлінських рішень, що утворюється завдяки розмаїттю форм реалізації цього права.

**Висновки.** З урахуванням наведених видів форм реалізації участі громадян в ухваленні управлінських рішень пропонуємо таку їх класифікацію:

1) за рівнем особистої участі громадян в ухваленні управлінських рішень: 1.1) особиста участь: участь у складі дорадчих та консультативних органів публічної влади особисто, участь у наглядових радах, через право на доступ до публічної служби; 1.2) через делегування повноважень: участь у складі дорадчих та консультативних органів через представництво їх громадськими організаціями, участь у виборах; через засоби масової інформації;

2) за можливістю реалізації самостійно чи через об'єднання з іншими громадянами: 2.1) індивідуальні: участь як експертів, інспекторів, консультантів; 2.2) колективні: створення громадських об'єднань чи входження в них; участь громадян у діяльності громадських

формувань з охорони громадського порядку й охорони державного кордону; електронні петиції, соціологічні опитування, референдуми; проведення зборів, мітингів, походів і демонстрацій; направлення колективних звернень;

3) за ініціатором реалізації участі громадян в ухваленні управлінських рішень: 3.1) за ініціативи громадян: участь через право подавати скарги на дії, рішення чи бездіяльність органів публічної влади, в адміністративному та судовому порядку; електронні петиції; 3.2) за ініціативою органів публічної влади: участь у спеціалізованих опитуваннях, що проводяться на замовлення органів публічної влади; громадські консультації; публічна звітність органів виконавчої влади перед громадянами;

4) за характером суспільних відносин: 4.1) відсутні порушення прав громадян: внесення пропозицій; одержання необхідної інформації та документів у встановленій формі, зокрема і шляхом ознайомлення з нею через наданий доступ, шляхом звернень; 4.2) спричинене порушенням прав громадян: участь через право подавати скарги на дії, рішення чи бездіяльність органів публічної влади, в адміністративному та судовому порядку;

5) за рівнем використання сучасних інформаційних технологій: 5.1) засновані на використанні сучасних інформаційних технологій: розвиток інституту електронних звернень та електронних петицій; розвиток інструментів «відкритий бюджет», «громадський бюджет»; онлайн-обговорення проєктів нормативно-правових актів та інших інструментів участі громадян в ухваленні управлінських рішень; запровадження електронних форм зворотного зв'язку на офіційних вебсайтах органів влади; громадські ініціативи у сфері електронного урядування; електронний кабінет громадянина; 5.2) реалізуються без використання інформаційних технологій: проведення зборів, мітингів, демонстрацій; 5.3) змішані: доступ до інформації про діяльність влади; подання заяв, скарг, пропозицій;

б) за рівнем нормативно-правового регулювання: 6.1) визначені на рівні законів; 6.2) визначені на рівні підзаконних нормативно-правових актів;

7) за зв'язком із наявністю спеціальних знань громадян, залучених до ухвалення рішення: 7.1) потребують спеціальних знань громадян, залучених до ухвалення рішення: участь у проведенні експертиз органами виконавчої влади, а також самостійне проведення громадських експертиз; 7.2) не потребують спеціальних знань: участь у виборах, референдумах;

8) за метою участі громадян в ухваленні управлінських рішень: 8.1) консультативні: консультації із громадськістю, зокрема й публічні громадські обговорення, електронні консультації; 8.2) інформаційні: оприлюднення звітів про використання бюджетних коштів; 8.3) захисні: оскарження рішень органів влади; 8.4) контролюючі: ознайомлення громадян із результатами перевірки діяльності органів виконавчої влади;

9) за територією, на якій використовується: 9.1) загальнодержавні; 9.2) місцеві; 9.3) локальні.

Наведена класифікація є авторською спробою систематизації форм реалізації участі осіб в ухваленні управлінських рішень.

У зв'язку із зазначеним вище та спираючись на ознаки форм реалізації участі громадян в ухваленні управлінських рішень, визначені В.М. Юрохом, вважаємо за можливе сформулювати поняття форм реалізації участі громадян в ухваленні управлінських рішень як зовнішнього вияву визначених законодавством порядку, умов, способів, методів діяльності органів публічної влади та суб'єктів, що реалізують свої права на участь у виборах і референдумах, на доступ до державної (публічної) служби, на звернення, на свободу об'єднання в політичні партії та громадські організації, мирних зібрань для забезпечення участі громадян в управлінні державними справами.

#### ЛІТЕРАТУРА

1. Адміністративне право України : підручник для юридичних вузів і факультетів / Ю.П. Битяк та ін. Харків : Право, 2000. 520 с.
2. Бальцій Ю.Ю. Право громадян на участь у місцевому самоврядуванні : поняття та зміст. *Вісник Маріупольського державного університету*. Серія «Право». 2011. Вип. 1. С. 65–69.
3. Всеобщая декларация прав человека. Принята и провозглашена в резолюции 217 А (III) Генеральной Ассамблеи от 10 декабря 1948 г. URL: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995\\_015#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text).
4. Гирик М.А. Участь громадян і громадськості в державному управлінні : правовий вимір. *Збірник наукових праць Національної академії державного управління при Президентові України*. 2011. Вип. 1. С. 188–199. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpnadu\\_2011\\_1\\_21](http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpnadu_2011_1_21).
5. Головки В.В. Адміністративно-правове забезпечення реалізації громадянами України права на участь в управлінні державними справами : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2018. 269 с. С. 30.
6. Григоришина В.Г. Сучасні технології залучення громадян до прийняття управлінських рішень в органах публічної влади. URL: <https://vseosvita.ua/library/sucasnii-tehnologii-zalucenna-gromadan-do-prijnatta-upravlinskih-risen-171859.html>.
7. Дахова І.І. участь громадян в управлінні державними справами. *Форум права*. 2014. № 3. С. 102–109. URL: [http://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/12352/1/Dahova\\_102-109.pdf](http://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/12352/1/Dahova_102-109.pdf).
8. Звіт про виконання Стратегії реформування державного управління України на 2016–2020 рр. / група «Реформа публічної адміністрації». *Реанімаційний пакет реформ*. 2018. URL: [https://rpr.org.ua/wp-content/uploads/2019/02/Zvit\\_final.pdf](https://rpr.org.ua/wp-content/uploads/2019/02/Zvit_final.pdf).
9. Колпаков В.К. Поняття форм публічного адміністрування. *Адміністративне право і процес*. 2012. № 2. С. 43–51.
10. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
11. Кравченко Т.А. Інноваційні інструменти реалізації громадянами права на участь у місцевому самоврядуванні в Україні. URL: [http://www.dridu.dp.ua/zbirnik/2015-02\(14\)/22.pdf](http://www.dridu.dp.ua/zbirnik/2015-02(14)/22.pdf).
12. Лазарев В.Н. Социальная самоорганизация в условиях местного самоуправления : монография. Белгород : Центр соц. технологий, 1996. 100 с.
13. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української РСР № 2148–VIII від 19 жовтня 1973 р. URL: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995\\_043#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text).
14. Наші права : участь громадян в управлінні державними справами / С.В. Злобін та ін. ; заг. ред. Н.К. Дніпроенко. Вінниця : ТОВ «Консоль», 2006. 64 с.
15. Права человека : учебник для вузов / отв. ред. Е.А. Лукашева. Москва : Норма-Инфра, 2001. 375 с.
16. Філософія : підручник для студентів ВНЗ / Л.В. Губерський та ін. 2-ге вид., перероб. і допов. Харків : Фоліо, 2018. 620 с.
17. Форми та методи залучення громадян : навчальний посібник / за заг. ред. В.П. Артеменка. Київ : ІКЦ «Леста», 2007. 248 с. С. 9–10.
18. Чуб О.О. Конституційне право громадян України на участь в управлінні державними справами : монографія. Харків : Одисей, 2005. 231 с.
19. Юрах В.М. Форми участі громадськості в підвищенні ефективності функціонування органів виконавчої влади. *Адміністративне право і процес*. 2019. № 11. С. 240–244. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2019/11/42.pdf>.
20. Юрах В.М. Форми участі громадськості в управлінні державними справами, віднесені до компетенції органів виконавчої влади. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2018. Вип. 2 (23), Т. 3. С. 235–238. URL: [http://pju.nuoua.od.ua/v2-3\\_2018/49.pdf](http://pju.nuoua.od.ua/v2-3_2018/49.pdf).
21. Як проводились консультації з громадськістю в I кварталі 2020 р. URL: [https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/17-civik-2018/rubrik\\_konsult/zvit-2020-konsul-1.pdf](https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/17-civik-2018/rubrik_konsult/zvit-2020-konsul-1.pdf).